

De onzichtbare vuist van het kapitalisme

Boekbespreking

Sjef Stoop

Bespreking van Samuel Bowles en Herbert Gintis, *Democracy and Capitalism*, Basic Books, New York, 1986. Paperback: Routledge & Kegan Paul, London, 1987.

Veel voorstanders van een markteconomie menen dat het kapitalisme een noodzakelijke voorwaarde is voor politieke democratie. Historisch onderzoek toont echter aan dat de gedachte dat kapitalisme vanzelfsprekend tot democratie leidt, op z'n minst twijfelachtig is. (vgl. o.a. Therborn, 1977) In *Democracy and Capitalism* wordt die twijfel theoretisch onder woorden gebracht.

Democracy and Capitalism kan men zien als een onderdeel van het project van de 'radicals' dat is een groep nauw samenwerkende Amerikaanse economen. Dit project betreft de reconstructie van een politieke economie, waarin politieke en sociale factoren een centrale plaats krijgen toebedeeld. Het heeft geresulteerd in een respectabel aantal publikaties (vgl. Bowles, Edwards, Gintis, Gordon, Reich en Weisskopf in wisselende samenstelling; 1976, 1979, 1981, 1982, 1983, 1985, 1985).

Het boek is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk één presenteren de auteurs de grondslag van hun benaderingswijze en bekritisieren zij de standaard liberale en marxistische democratietheorieën. In het tweede hoofdstuk bespreken zij de 'clash of rights' en geven zij een historisch overzicht van de diverse reguleringswijzen. In het derde hoofdstuk wordt de economie als machtsverhouding geanalyseerd. De analyse van andere maatschappelijke deelterreinen als machtsverhoudingen komt in het vierde hoofdstuk aan de orde. Het hoofdstuk *Aktie: leren en kiezen* bespreekt een handelingstheorie. In het zesde hoofdstuk wordt het verband gelegd tussen overheersing en kollektieve actie. In het laatste hoofdstuk schetsen Bowles en Gintis een onzekere toekomst voor de democratie binnen het kapitalisme. Om die toekomst veilig te stellen en om de beloften van de democratie meer volledig, dat wil zeggen

ook binnen de economie te realiseren, pleiten zij voor politieke hervormingen.

Democracy and Capitalism bestrijkt een breed terrein. Deze bespreking concentreert zich daarom op de analyse van de politieke dimensie van het economisch systeem. Aan het slot zal ik aangeven waarom naar mijn idee de analyse van het politieke stelsel minder overtuigend is.

In het voorwoord stellen Bowles en Gintis dat het hen gaat om een politieke kritiek op het economische denken, met als doel om de politieke begrippen **macht en menselijke ontwikkeling**, te integreren in de analyse van economische systemen. Hun politieke kritiek van het kapitalisme richt zich niet zozeer op het gegeven dat de democratie gemanipuleerd kan worden door de grote bedrijven, maar op de structuur van de kapitalistische samenleving zelf, op de structuur van de werkplaatsen en de markten, en op de relaties van deze met de gezinsstructuur en de gemeenschappen waarin mensen leven.

Demokratie definiëren zij als een maatschappij waarin de vrijheid van de individuen verzekerd is en waarin over machtsuitoefening rekenschap wordt afgelegd. Daarom stellen zij dat geen enkele maatschappij echt democratisch genoemd kan worden. De plaatsen waar de dingen werkelijk gebeuren, zoals de gezinnen, de fabrieken, de legers, scholen en kantoren, zijn niet democratisch georganiseerd. Daaruit mag volgens hen niet gekonkludeerd worden dat de strijd voor democratie zinloos is en dat men zich beter bezig kan houden met de strijd voor socialisme. Linkse critici stellen vaak dat de liberale democratie net als de liberale definitie van burgerrechten individualistisch is en haaks staat op een strijd voor het socialisme. Zij vergeten dan dat het idioom waarin vrijwel elke emancipatiestrijd verwoord is, eerder ontleend is aan de Franse en Amerikaanse revoluties, dan aan het Kommunistisch Manifest. Bowles en Gintis doelen op de kracht, of zo men wil revolutionair potentieel, die uitgaat van de 'discourse of personal rights'. Dit afdoen als een teken van vals bewustzijn of zwakte zou onjuist zijn.

Naast deze burgerrechten is er echter nog een soort rechten dat de politieke discussie structureert en waaraan een rechtvaardiging van de maatschappelijke verhoudingen kan worden ontleend, namelijk het eigendomsrecht en het recht om over eigendom naar eigen inzichten te beschikken.

Uit deze twee 'discourses' resulteren twee verschillende tendenzen die tegelijkertijd werkzaam zijn in de maatschappij. Enerzijds is er de tendens het domein van de persoonlijke rechten verder uit te breiden en allerlei instituties onder democratische regels te brengen. Anderzijds is er het domein van de eigendomsrechten, de logika van het kapitalisme, die ook de tendens heeft meer terreinen te gaan bestrijken. Van komplementariteit is hier allerm minst sprake. Het betreft twee radikaal verschillende vormen om maatschappelijke processen te reguleren. Het resultaat is een 'clash of rights'.

Hoewel Bowles en Gintis de huidige maatschappij niet als democratisch zien, zijn er binnen die maatschappij gebieden te onderscheiden waar wel

demokratie bestaat. Al naar gelang deze wijzen van regulatie zijn er in de maatschappij verschillende deelterreinen ofwel arena's te onderscheiden. Door de combinatie van verschillende regelsystemen ontstaan echter voortdurend spanningen, hetgeen onophoudelijk herinrichting van maatschappelijke patronen, in de termen van Bowles en Gintis de 'accomodation of rights' of 'accomodation regimes', tot gevolg heeft.

Binnen het maatschappelijk deelgebied dat als de economie geldt, worden de activiteiten gereguleerd door het eigendomsrecht. De staat ontleent haar structurele positie aan het monopolie op het legitiem gebruik van de middelen van dwang. Het gezin, de derde arena, die Bowles en Gintis uitgebreid behandelen, kenmerkt zich door een toedeling van sociale posities op basis van verwantschap, leeftijd en geslacht.

Naast een aantal maatschappelijke arena's geven de schrijvers ook een typologie van maatschappelijke activiteiten, ofwel praktijken. Zij onderscheiden vier praktijken naar de objecten waarop de activiteiten zich richten. Productieve (*appropriative*) activiteiten richten zich op de *transformatie van de natuur*. Distributieve activiteiten richten zich op de *verdeling binnen de gegeven regels*. Politieke activiteiten richten zich op de *transformatie van regels*. Culturele activiteiten richten zich op de *transformatie of de bestendinging van de instrumenten van 'discourse'*. Volgens hen is er geen sprake van het samenvallen van arena's en praktijken. Met andere woorden binnen economie, staat en gezin vinden zowel productieve, distributieve, politieke als culturele activiteiten plaats.

Aangezien de sociale ruimte wordt opgedeeld op basis van regels, staat niet bij voorbaat vast waar eigendomsrechten beginnen en waar burgerrechten eindigen. De 'clash of rights' is dan ook vooral een strijd om de uitbreiding van een bepaald systeem van regels. Hierbij valt te denken aan de feministische eis op zelfbeschikking en aan eisen met betrekking tot bedrijfsdemokratisering. Naast het gezin en de staat vormt de economie volgens Bowles en Gintis de voornaamste politieke arena.

De sturing van economische processen is volgens Bowles en Gintis een vraagstuk van dominantie. Het is niet een a-politiek optimaliseringsvraagstuk. Zij spreken over de 'onzichtbare vuist' in plaats van de 'onzichtbare hand'. (vgl. Bowles en Gintis, 1982)

Centraal daarbij staat de notie van arbeid als meer dan de leverantie van een dienst; arbeid is een sociaal proces. Het kapitalisme is niet alleen een systeem van privé-bezit en ruil, maar ook een systeem van loonarbeid waarbij de ondernemer moet bewerkstelligen dat de door hem aangekochte arbeidskracht zo productief mogelijk wordt aangewend.

In tegenstelling tot ruilverhoudingen is het onmogelijk om in een arbeidsverhouding precies de te leveren prestatie vast te leggen. Daarom moet de ondernemer na het afsluiten van het kontrakt trachten macht uit te oefenen over de werkenden. De werkenden op hun beurt worden samengebracht in het

produktieproces en zijn daardoor in staat kollektief macht uit te oefenen. Daarmee onderscheiden de arbeiders als leveranciers van arbeid zich van leveranciers van andere waren. Dit is volgens Bowles en Gintis het politieke karakter van de arbeidsverhouding. Zij zijn zo in staat een aantal problemen op te lossen waarvoor de neoklassieke theorie zich geplaatst ziet.

Volgens de neoklassieke theorie zal het marktmechanisme leiden tot de verdwijning van elke vorm van diskriminatie op de arbeidsmarkt. Echter de voornaamste aanzetten tot gelijk loon zijn niet zozeer van de markt als wel van de staat afkomstig. Loondiskriminatie op de arbeidsmarkt is in de analyse van Bowles en Gintis het middel van ondernemers om via een verdeel- en heerssysteem hun macht op de sociale relatie arbeid uit te kunnen oefenen om zodoende de arbeidsintensiteit te waarborgen.

Op vergelijkbare wijze analyseren zij het bestaan van structurele werkeloosheid. Hiermee heeft de neoklassieke theorie de grootste moeite. Immers, als arbeid een waar is als alle andere, dan zou de prijs de markt moeten ruimen. Dat dit niet gebeurt verklaren de meeste neoklassieke economen uit de macht van de vakbonden, die de lonen hoog houden. Bowles en Gintis zien deze 'boven de evenwichtswaarde liggende lonen' als de prijs die ondernemers moeten betalen om de ontslagdreiging als machtsinstrument effectief te laten zijn. Wanneer de lonen zo laag zijn dat de arbeidskracht geruimd wordt, zijn ook de kosten voor de werknemer om een konflikt aan te gaan met de ondernemer, de mogelijkheid om je baan en daarmee je inkomen kwijt te raken (the cost of loosing your job), bijzonder gering. De mogelijke opbrengst van dit konflikt is echter onafhankelijk van de hoogte van het loon.

Naast deze analyse rond het arbeidsproces en de arbeidsmarkt behandelen Bowles en Gintis ook de politieke werking van de economie rond de kredietmarkt en de kapitaalmobiliteit. Ook hier bestrijden zij het idee van een neutraal werkende markt. De ont koppeling van kapitaalbezit en management leidt niet tot een scheiding van bezit en macht, maar garandeert integendeel dat economische macht zal worden aangewend om de belangen van kapitaalbezitters te dienen. De internationale mobiliteit van kapitaal geeft de grote ondernemingen, via hun macht over de werkgelegenheid, grote invloed op de nationale politiek. Hier sluiten Bowles en Gintis aan op de theorieën rond de politieke konjunktuurcyclus.

Steeds weer benadrukken Bowles en Gintis dat de kapitalistische economie niet slechts een systeem is waarin vrije en autonome individuen ruiltransakties met elkaar aangaan. Het is ook een systeem van loonarbeid, waarbij mensen in hun werk niet vrij en autonoom zijn en waarbinnen zich een machtsstrijd afspeelt.

Dit is niet de enige reden die Bowles en Gintis aanvoeren om te wijzen op de spanning die er bestaat tussen democratische en kapitalistische principes. Uitvoerig gaan zij in op de overheersing binnen de patriarchale structuren, met name het gezin, en de manieren waarop deze weer verbonden is met de kapitalistische produktiewijze

Maar zelfs marktverhoudingen, die ogenschijnlijk wel een overeenstemming tussen kapitalistische en democratische regimes bevatten, blijken bij nader inzien allerminst bevorderlijk voor de democratie. In eerste instantie lijkt de markt het ideale domein van menselijke vrijheid. De vrijheid die de markt biedt is echter slechts een negatieve vrijheid, namelijk het ontbreken van persoonlijke banden. Maar een positieve vrijheid, de mogelijkheid om kollektief vorm te geven aan de samenleving, wordt door de specifieke marktverhoudingen belemmert.

De uitbreiding van de marktsfeer, waarvoor momenteel wordt gepleit, bewerkstelligt een groeiende ongrijpbaarheid van economische processen en een toenemende krachteloosheid van sociale en politieke interventies. Waar dit gekombineerd wordt met een toenemende internationale kapitaalmobiliteit ontstaat het model van het 'global liberalism'. Dit is één van de twee mogelijkheden die Bowles en Gintis zien als het antwoord van rechts op de crisis van het Keynesianisme. Aangezien het 'global liberalism' de soevereiniteit van de nationale staten ondergraaft, ondergraaft het ook de democratie. Of beter gezegd, de democratie blijft wel bestaan, maar heeft geen reële beslissingsmacht meer. Het andere rechtse alternatief zien Bowles en Gintis in een uitbreiding van de autoriteitsrelaties, een Neo-Hobbesiaans stelsel. Hier is veel meer plaats voor staatsinterventie, bijvoorbeeld ter sturing van de arbeidsmarkt en ter bevordering van de technische ontwikkeling. Maar deze staatsinterventie wordt afgeschermd van democratische controle.

Beide modellen leiden tot een opoffering van de democratie om het kapitalisme te redden. Bowles en Gintis stellen dat het niet voldoende is de democratie hiertegenover te verdedigen. De democratie zal uitgebreid moeten worden naar een veel breder maatschappelijk gebied. Het model dat zij hiervoor ontwikkelen noemen ze een post-liberale democratie. Een bespreking daarvan valt echter buiten het bestek van deze recensie.

De kracht van *Democracy and Capitalism* ligt niet alleen in de originaliteit van sommige delen, maar wellicht nog meer in de geslaagde poging een aantal complexe ontwikkelingen op begrijpelijke wijze met elkaar in verband te brengen. De brede definitie van politiek en de wijze waarop de schrijvers het handelen van mensen centraal stellen, zonder daarbij in een a-historisch en a-politiek individualisme te vervallen, is niet nieuw. Maar in tegenstelling tot veel andere discussies rond dit thema is hun analyse helder. Hier hebben Bowles en Gintis als ekonomen zonder twijfel kunnen profiteren van hun achtergrond. Met name Sam Bowles heeft veel gewerkt op het gebied van de mikro-ekonomie. In het boek blijkt dit wanneer maatschappelijke ontwikkelingen worden beschreven in termen van actoren die onder voorwaarden specifieke belangen nastreven.

Hier ligt echter ook een eerste beperking. Daar waar het handelt over de politieke dimensie van de ekonomie is het boek op zijn sterkst. Daar waar een politieke theorie wordt ontworpen, met name waar het gaat om de verschillende 'akkomodatie-regimes' ontbreekt het aan een analyse van de politieke processen die tot deze structuren zouden leiden. Hoewel zij zich tegenstan-

ders van een instrumentele staatstheorie tonen, sluipt in hun gedachtengang nogal eens een element daarvan binnen, bijvoorbeeld waar zij spreken van staatselites die de sociale zekerheid uitbreiden om de mensen rustig te houden (116). Het ontbreken van een echte analyse van interne processen binnen de staat is ten dele te herleiden tot het uitgangspunt van de twee dominante vormen van politieke discourse. Juist in het maatschappelijke tussengebied waar de welvaartsstaat zo'n belangrijke rol is gaan innemen, spelen nog velerlei andere vormen van discourse. Het weglaten van een analyse van instituties die op dit maatschappelijke veld werkzaam zijn, is des te vreemder in het licht van hun eerdere publikatie (1976), waarin dit centraal staat.

Een tweede nadeel van de heldere systematiek die Bowles en Gintis uit de economische wetenschap hebben meegebracht om menselijke ontwikkelingsprocessen, vormen van discourse en dergelijke te analyseren is de oppervlakkigheid hiervan. De helderheid van Bowles en Gintis is soms niet meer dan een kwestie van presentatie. Met name schematiseringen als de indeling in arena's en activiteiten, of de definitie van het onderscheid publiek-privaat, laat nog veel vragen onbeantwoord. Zo spreken Bowles en Gintis bijvoorbeeld van de politisering van de inkomensverdeling door Keynes en de politisering van de economie als systeem van controle in de jaren zeventig en tachtig. Kennelijk kunnen dus zowel de activiteiten (distributie) als arena's (de economie) gepolitiseerd worden. Onduidelijk blijft dan de status van politisering binnen hun schema.

De breedte van het aantal onderwerpen, die Bowles en Gintis behandelen in hun analyse van democratie en kapitalisme toont een opvallende overeenkomst met de publikatie van Stuurman (1985). Evenals Bowles en Gintis behandelt Stuurman de Keynesiaanse staat en de crisis daarvan, de verhouding tussen structuur en handelen, bewustzijn en subjectiviteit, de werking van ideologie, het probleem van de macht en dergelijke. De vergelijking met Stuurman maakt ook de politieke plaatsbepaling van Bowles en Gintis duidelijk. Waar Stuurman in zijn politieke plaatsbepaling geen ander vast punt meer weet te vinden dan de rechten van de mens, blijven Bowles en Gintis duidelijk geworteld in een politieke traditie die zich richt op het veranderen van de manieren waarop mensen gedwongen zijn te werken en op het veranderen van de wijze waarop mensen in gezinnen samenleven.

Literatuur

- Bowles, S. en H. Gintis, 1976, *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*, New York.
- Bowles, S. en H. Gintis, 1982, The invisible fist: Capitalisme and Democracy, a parting of the ways, *American Economic Review* 72/2.
- Bowles, S., D. Gordon en Th. Weiskopf, 1983, *Beyond the Waste Land. A democratic alternative to economic decline*, New York.
- Bowles, S. en R. Edwards, 1985, *Understanding Capitalism, Competition, Com-*

mand and Change in the U.S.Economy, New York.

Edwards, R. en A. MacEwan, 1970, *Een radikale benadering van de economie. Basis voor een nieuw studieprogramma*, Tilburg.

Edwards, R., 1979, *Contested Terrain. The Transformation of the Workplace in the 20th Century*, New York.

Edwards, R., M. Reich en Th. Weisskopf, 1985, *The Capitalist System*, Englewood Cliffs, New York.

Gordon, D., R. Edwards en M. Reich, 1982, *Segmented Work, Divided Workers*, New York.

Reich, M., 1981, *Racial Inequality*, Princeton, New York.

Stuurman, S., 1985, *De Labyrinthische Staat, Over politiek, ideologie en moderniteit*, Amsterdam.

Therborn, G., 1977, *The rule of capital and the rise of democracy*, New left Review no. 103.